

تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری*

دکتر صداقت جباری**

عضو هیئت علمی گروه گرافیک و عکاسی، دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۸۶/۶/۲۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۶/۹/۳)

چکیده:

خط نستعلیق از حدود قرن دهم هجری قمری تا به امروز مرسوم‌ترین خط خوش در میان ایرانیان است. روایات سنتی، واضع نستعلیق را میرعلی تبریزی از خوشنویسان زمان امیر تیمور دانسته‌اند. اما مطالعات بیشتر نشان می‌دهد که این خط چندین دهه قبل از زمان حیات میرعلی تبریزی شکل گرفته است. خط نستعلیق از بدو تکوین، یعنی نیمه دوم قرن هشتم هجری، مکاتب متعدد و مختلفی را در ایران و سایر ملل اسلامی چون هند، پاکستان، افغانستان و ترکیه پشت سر گذاشته است که برجسته‌ترین و درازمدت‌ترین آنها مکتب میرعماد حسنی، خوشنویس بزرگ زمان صفوی در ایران است. در مقاله حاضر، ابتدا اندکی به تاریخچه خط عربی و خطوط خوش اسلامی پرداخته شده است. سپس از طریق جست‌وجو در منابع کهن دست‌اول و یافتن اطلاعاتی که از تاریخ پیدایش خط نستعلیق در این متون برای ما به جا مانده است، و نیز با بررسی و ارائه نمونه‌هایی از نسخه‌های خطی که در قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری به این خط نوشته شده‌اند، سعی در تعیین عوامل و نحوه شکل‌گیری خط نستعلیق، حوزه‌های جغرافیایی شکل‌گیری و چگونگی رواج آن در دوره‌های بعدی تا زمان میرعماد شده است.

واژه‌های کلیدی:

خوشنویسی اسلامی، خط تعلیق، خط نستعلیق ابتدایی، خط نستعلیق، میرعلی تبریزی.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده با عنوان "زیبایی‌شناسی خط میرعماد حسنی و بازتاب آن در تاریخ خوشنویسی ایران" در رشته مطالعات عالی هنر است که به راهنمایی جناب آقای دکتر یعقوب آژند تهیه شده است. بدین وسیله تشکر خود را از راهنمایی‌های ایشان اعلام می‌دارم.

** تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۹۵۵۶۲۰ . E-mail: sjabbari@ut.ac.ir

مقدمه

زمان امیر تیمور دانسته‌اند (دوغلان، ۱۳۸۳، ۳۱۵؛ سلطانعلی، ۱۳۷۲، ۷۸). اما بررسی نسخه‌های خطی بازمانده از قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری، نشان می‌دهد که خط نستعلیق، چندین دهه قبل از زمان حیات میرعلی تبریزی شکل گرفته‌است. در این جستار کوتاه، نگارنده تلاش کرده‌است تا بر جنبه‌هایی از علل و چگونگی تکوین خط نستعلیق و رواج آن در حوزه تمدن ایرانی - اسلامی نظری بیفکند.

از میان خطوط خوش، خط نستعلیق بدون تردید حاصل ذوق و سلیقه ایرانیان است. این خط به دلیل مقبولیت نزد جامعه ایرانی، از بدو تکوین به سرعت ترویج و گسترش یافت. به گونه‌ای که از حدود قرن دهم هجری اکثر کتابهای فارسی به این خط نوشته شد. زیبایی این خط، در نظر ایرانیان تا حدی است که خط نستعلیق را از دیرباز عروس خطوط اسلامی دانسته‌اند (مجنون رفیقی، ۱۳۷۲، ۱۹۸). روایات سنتی، واضع این خط را میرعلی تبریزی از خوشنویسان

خوشنویسی اسلامی

حدود یک قرن بعد، ابوالحسن علی بن هلال البغدادی معروف به ابن بواب (م ۴۲۳ ق) در تکامل بیشتر اقلام سته کوشید (بیانی، ۱۳۴۲، ۷۶۳؛ یوسفی، ۱۳۷۱، ۱۲) و طی قرون بعدی، اساتید بزرگی چون جمال‌الدین یاقوت بن عبدالله مشهور به یاقوت مستعصمی (م ۶۹۶ ق) و شاگردان میرز وی در عرصه خوشنویسی ظهور کردند و هریک به نوبه خود در روند تعالی این خطوط تأثیر گذاشتند (بیانی، ۱۳۴۲، ۶-۷۶۵).

از اواسط قرن هفتم هجری قمری در ایران، با تحولی که در قلم نسخ تحریری، یعنی قلم متداول در نوشتن متون، در اثر تندنویسی به وجود آمده بود، و با الهام از خطوط توقیع و رقاع، رفته‌رفته خطی به نام تعلیق وضع شد که در نوشتن کتب فارسی و دواوین شاعران فارسی‌گو به کار رفت و بعدتر به صورت شکسته، به دلیل زیبایی، برای نوشتن مکاتیب و فرامین مورد استفاده قرار گرفت^۱ (بیانی، ۱۳۵۳، ۲۱؛ یوسفی، ۱۳۷۱، ۳۸-۴۱). حدود یک قرن بعد از رواج این خط، یعنی در قرن هشتم هجری قمری، از ادغام دو خط تعلیق و نسخ، خط نسخ تعلیق شکل گرفت که بعدتر به دلیل کثرت استعمال به صورت "نستعلیق" اختصار یافت (بیانی، ۱۳۶۳، ۴۴۲؛ Alparsalan, 1990, 1124).

تکوین خط نستعلیق

از نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری در ایران، قلم نسخ که خط تحریر معمول آن روزگار بود، به واسطه تندنویسی و تحت تأثیر خط تعلیق، که اغلب کاتبان آن زمان نوشتن آن را می‌دانستند، "دور" بیشتری نسبت به گذشته پیدا کرد. بعضی از محققین، این اسلوب تازه را در قیاس با قلم نسخ قدیم، نسخ جدید نامیده‌اند (مایل هروی، ۱۳۸۰، ۴-۲۶۳). بسیاری از کتاب‌های فارسی که در قرن هفتم و بعضاً در نیمه اول قرن - هشتم به کتابت درآمده‌اند به همین خط نوشته شده‌اند (تصویر ۱).

در میان هنرهای اسلامی، خوشنویسی را می‌توان مهم‌ترین نمونه تجلی روح اسلامی به شمار آورد. خط و کتابت به دلیل حفظ و انتقال کلام الهی، معارف اسلامی و ادبیات، در سراسر قلمرو تمدن اسلامی همواره دارای اهمیت خاصی بوده‌است. خط عربی، به اجماع محققان مأخوذ از خط نبوی است. خط نبوی نیز خود مشتق از خط آرامی و از گروه خطوط سامی شمالی است (گاور، ۱۳۶۷، ۱۲۱؛ بلاشر، ۱۳۶۳، ۸۹-۹۹؛ Safadi, 1992, 7; Sourdel-Thomine, 1990, 11130).

اعراب پیش از ظهور اسلام، در اثر ارتباط با مردم سرزمین حوران و حیره، به ترتیب با دو خط نبوی و سریانی آشنا شدند و هر دو خط را در نوشتن مورد استفاده قرار دادند. خط نبوی منشأ پیدایش خط نسخی یا نسخ^۱ و خط سریانی منشأ پیدایش خط کوفی کهن یا حیری شد^۲ (سهیلی، ۱۳۵۹، پنج؛ یوسفی، ۱۳۷۱، ۷). بعد از ظهور اسلام، تا مدت سه قرن، هر دوی این خطوط در کنار هم به کار می‌رفت (بلاشر، ۱۳۶۳، ۸۹-۹۹؛ آذرنوش، ۱۳۷۴، ۶۹؛ بیانی، ۱۳۵۳، ۲۱). خط نسخ که به آن مستدیر هم گفته شده به دلیل وجود "دور" بیشتر که سرعت و سهولت نگارش را فراهم می‌کند، عمدتاً برای نوشتن مکاتبات، دفاتر و نسخه‌نویسی مورد استفاده قرار گرفت و خط کوفی به جهت پیچیدگی فرم معمولاً برای کتابت مصحف و تزیین ابنیه و اشیا به کار گرفته شد.

در قرن چهارم هجری قمری، از دو خط مزبور به تدریج شش خط منشعب شد که به "اقلام سته" معروف گردید. این خطوط عبارت بود از: ثلث، محقق، ریحان، نسخ، توقیع و رقاع که هر یک برای کتابتی مخصوص به کار می‌رفت^۳ (بیانی، ۱۳۵۳، ۲۱). مطابق روایات سنتی، ابوعلی محمد بن علی بن حسین مقله (م ۳۲۸ ق) معیار نگارش حروف را از شیوه زیبایی‌شناسی و اعمال سلیقه فردی، به صورت نگارش بر پایه اصول ثابت و مدون هندسی درآورد و پایه‌گذار قوانین و قواعد هنر خوشنویسی شد^۴ (یوسفی، ۱۳۷۱، ۷، ۸؛ سمسار، ۱۳۸۵، ۳۹۱).

تصویر ۲- نمونه خط نستعلیق ابتدایی. ترقیمه نسخه منطق الطیر عطار، مورخ ۷۲۷ق. مأخذ: (مایل هروی، ۱۳۸۰)

تصویر ۳- نمونه خط نستعلیق ابتدایی. شاهنامه فردوسی نسخه محفوظ در موزه ملی پاکستان، مورخ ۷۵۶ق. مأخذ: (نصیری، ۱۳۶۹)

بیاض تاج‌الدین احمد وزیر محفوظ در کتابخانه دانشگاه اصفهان که مجموعه یادداشت‌های جمعی از علما، فضلا و شاعران شیراز در سال ۷۸۲ هجری قمری است. این نسخه بسیار ارزشمند برای بررسی و مطالعه خطوط متداول در شیراز و چگونگی شکل‌گیری خط نستعلیق در قرن هشتم کمال اهمیت را دارد. کاتب صفحات ۲ تا

تصویر ۱- نمونه خط نسخ جدید. مأخذ: (شاهنامه فردوسی، محفوظ در موزه بریتانیا به شماره 21103 add، مورخ ۶۷۵ هجری)

با رواج و اقبال عمومی کاتبان نسبت به قلم نسخ جدید، که سرعت کتابت را فراهم می‌کرد، کاتبانی که در هر دو خط نسخ و تعلیق مهارت داشتند، دست به تقنین زده و با در نظر داشتن "سطح" در خط نسخ و "دور" در خط تعلیق، بنیان خط دیگری را به نام نسخ تعلیق گذاشتند. این مرحله از خط نستعلیق را نستعلیق ابتدایی یا تحریر می‌گویند (همو، همان، ۱۹۶؛ بیانی، ۱۳۶۳، ۴۴۳؛ فضائی، ۱۳۵۰، ۴۴۸؛ یوسفی، ۱۳۷۱، ۴۳).

مؤلف کتاب گلستان هنر از قلمی به نام "نسخ تعلیق‌آمیز" اسم می‌برد (قاضی‌احمد، ۱۳۵۹، ۳۷) که ظاهراً همان قلم نسخ جدید است و آن را با در نظر گرفتن اصول خط تعلیق می‌نوشتند. گمان می‌رود خط نستعلیق از تحول قلم مذکور که تحت تأثیر خط تعلیق بوده شکل گرفته است.

برخی از کتابهایی که در این دوران به خط نستعلیق ابتدایی کتابت شده عبارتند از: مجموعه رسائل فارسی علاءالدوله سمنانی محفوظ در دارالکتب قاهره به شماره ۱۱- م. مجامیع فارسی "دست خط مؤلف با تاریخهای ۶۸۷، ۷۰۳، ۷۱۳ ق؛ منطق الطیر عطار مورخ ۷۲۷ ق (تصویر ۲) (مایل هروی، ۱۳۸۰، ۲۶۷، ۲۶۸)؛ شاهنامه فردوسی نسخه محفوظ در موزه ملی پاکستان مکتوب به سال ۷۵۶ ق (تصویر ۳) (نصیری، ۱۳۶۹، ۳۸)؛

تطور خط نستعلیق

در کنار تحول تدریجی قلم نسخ جدید، نکته مهمی که در مطالعه سیر تکوین خط نستعلیق نباید از آن غافل بود تأثیر هنر نگارگری، تذهیب، مینیاتور و ساختن نسخه‌های نفیس و فاخر از دو این شعرها و منظومه‌هاست. پیشرفت هنر نگارگری و تذهیب و ظرافت فوق العاده آن نیازمند خطی بود تا از لحاظ فرم‌های مختلف با آن هماهنگی داشته باشد. احتمالاً یکی از دلایل عمده پیدایش خط نستعلیق سعی در هرچه زیباتر نوشتن اشعار فارسی و آراستن کتاب‌ها بوده است (حصوری، ۱۳۶۲، ۹؛ آرژند، ۱۳۸۳، ۲۷). در رساله فوائد الخطوط محمد بخاری، مؤلف به سال ۹۹۵ هجری قمری آمده است: "و بعضی دیگر از متأخرین خط نسخ تعلیق وضع کرده‌اند که او موضع از برای ابیات و اشعار است" (بخاری، ۱۳۷۲، ۳۶۱).

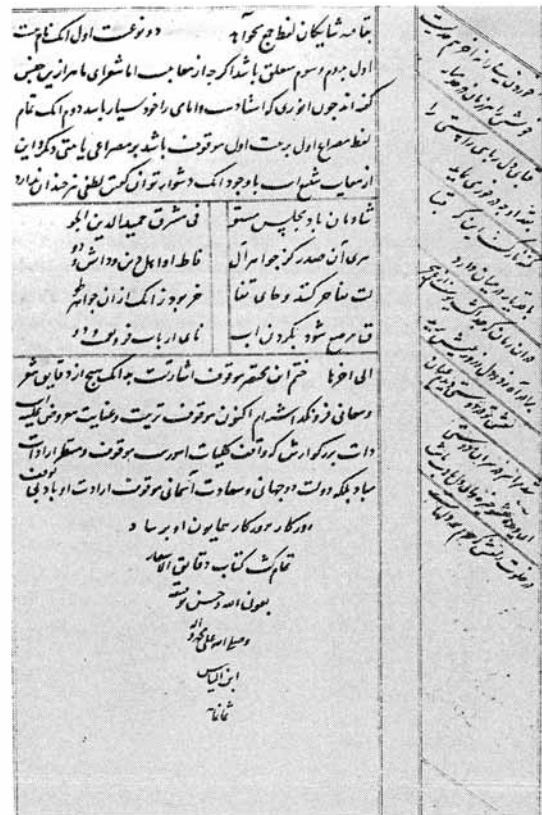
با توجه به اشاره بعضی از رسائل قدیم خوشنویسی و علی‌الخصوص تتبع در نسخ خطی، می‌توان چنین نتیجه گرفت که خط نستعلیق در آغاز در دو مکتب خوشنویسی شیراز و تبریز شکل گرفت و ظاهراً از همان ابتدا در هرات و بغداد نیز نفوذ کرد.

در کتاب تحفه‌المحبین که دومین متن فارسی در آداب و قواعد خوشنویسی است (تألیف ۸۵۸ ق) و مؤلف آن از خوشنویسان شیراز است آمده: "نسخ تعلیق تبریزی و شیرازی، که طریق تبریزی موضوع خواجه میرعلی تبریزی است و مولانا جعفر تبریزی بایسنغری به نهایت آن موفق گشته. و طریق شیرازی که وضع آن هم از اقلام اهتمام اسانده شیراز در سلک خطوط انحراف یافته و استاد این ضعیف به مرتبه‌ای نازک نوشته که عقل از ادراک چگونگی قلم آن به صد گونه قصور اعتراف می‌نماید. و حضرت استاد محرر این رساله می‌فرمودند که این نوع خط چنان می‌باید نوشت که در هر حرفی هم ملاحظه اصول نسخ کرده باشند و هم رعایت اصول تعلیق" (سراج شیرازی، ۱۳۷۶، ۱۴۲، ۱۴۳). در رساله‌ای دیگر که به جعفر بایسنغری منسوب است، اطلاعات ارزشمندی درباره شکل‌گیری خط نستعلیق آمده که به جهت اهمیت عیناً در این جا نقل می‌شود: "بباید دانست که نسخ تعلیق اصل او نسخ است، جماعتی شیرازیان در آن تصرف کردند و کاف مسطح و ارسال اذیال سین و لام و نون از او بیرون بردند و سین قوسی و کثرت مدات از خطوط دیگر در آوردند و غث و سمین در او رعایت کردند و آن را خطی دیگر ساختند و نسخ تعلیق نام کردند. مدتی بر آن گذشت بعد از آن تبریزیان در آن طریق که شیرازیان وضع کرده بودند، تصرف کردند و آن را اندک‌اندک نازک می‌ساختند و اصول و قواعد آن وضع می‌کردند تا نوبت به خواجه امیرعلی التبریزی شکرالله سعیه رسید و او این خط را به کمال رسانید"^۸ (به نقل از فضائلی، ۱۳۶۰، ۲۶۵).

با توجه به همین رساله اخیر می‌توان حدس زد که خط نستعلیق ابتدا در مکتب خوشنویسی شیراز و توسط کاتبان خوش‌ذوق و شعر دوست آن دیار شکل گرفت و اندکی بعد در

تصویر ۶- نمونه خط نستعلیق ابتدایی. مثنویات خواجهی کرمانی محفوظ در موزه بریتانیا به خط میرعلی بن الیاس تبریزی، مورخ ۷۹۸ ق. مآخذ: (سهیلی، ۱۳۵۹)

تصویر ۷- نمونه خط نستعلیق ابتدایی. حقائق الحقایق در مجموعه‌ای محفوظ در کتابخانه مرعشی به شماره ۱۲۸۴۴ به خط میرعلی بن الیاس تبریزی، مورخ ۸۰۰ ق. مآخذ: (مرعشی، ۱۳۸۳)

نتیجه گیری

مکتب میرعماد در خط نستعلیق شکل گرفت و تا حدود سه قرن
تداوم یافت.

در دوره قاجار، خوشنویسان چیره دست و صاحب شیوه‌ای
چون وصال شیرازی و فرزندانش، فتحعلی حجاب شیرازی، میر
حسین ترک، میرزا کاظم تهرانی و میرزا غلامرضا اصفهانی به
عرضه ظهور آمدند که امروزه آثار هر یک از ایشان زینت بخش
مجموعه‌ها و موزه‌های دنیا است. با وارد شدن صنعت چاپ سنگی
به ایران و ظهور خوشنویس بزرگ این زمان، میرزا محمد رضا
کلهر، خط نستعلیق وارد مرحله جدیدی از حیات خود شد. مکتب
جدید که حاصل زمان و نبوغ میرزای کلهر بود، توسط شاگردان و
پیروان او چون زین العابدین قزوینی، سید مرتضی برغانی و
محمد حسین سیفی قزوینی ملقب به عماد الکتاب که هر کدام از
خوشنویسان زبردست بودند دنبال گرفته شد و امروزه از طریق
شاگردان ایشان جاری و مرسوم است.

چنانچه ملاحظه شد، نگارنده بر این گمان است که خط
نستعلیق در قرن هشتم هجری، از تحول قلم نسخ تحریری و
تصرف در آن با در نظر داشتن اصول خط تعلیق، شکل گرفت.
ظاهراً خط نستعلیق ابتدا در دو حوزه کتابتی شیراز، و اندکی بعد
در تبریز نضج یافت و به سرعت در هرات و بغداد که از مراکز
بزرگ ادب و هنر در آن زمان بودند مورد توجه قرار گرفت و رواج
پیدا کرد. این خط در حوزه هرات، تحت حمایت دربار هنرپرور
تیموری به اوج شکوفایی رسید و از آنجا در خراسان و سایر نقاط
ایران گسترش پیدا کرد. در زمان حکومت دولت صفوی، خط
نستعلیق با وجود استادان بزرگی چون میرعماد حسنی و علیرضا
عبّاسی مراحل تکامل را پیمود. بعد از درگذشت میر عماد،
شاگردان برجسته‌اش چون عبدالرشید دیلمی، ابوتراب اصفهانی،
عبدالجبار قزوینی، نورالدین لاهیجی، محمد صالح خاتون آبادی و
علاقه‌مندان متعددی از شیوه او پیروی کردند و به این ترتیب

پی‌نوشت‌ها:

- این خط از قلم نسخ که از جمله اقلام سته است متفاوت می باشد.
- نظریه مرسوم دیگر این است که هر دو خط کوفی و نسخ مأخوذ از خط نبطی است. نک: بلاشر، ۱۳۶۳، ۸۹-۹۹. وی دلیل جدا شدن این دو خط را نحوه استعمال و کاربرد متفاوت آنها می داند. همانجا.
- برای آگاهی بیشتر از اقلام سته نک: فضائلی، ۱۳۵۰؛ همو، ۱۳۶۰.
- آنچه مسلم است اینکه ابن مقله در تکمیل اقلام موجود کوشیده و به بعضی از آنها سر و صورتی داده ولی نسبت وضع تمام آن اقلام به او جایز نیست. قلقشندی در صبح الاعشی می نویسد: "بسیاری می پندارند اول کس که وضع اقلام کرد ابن مقله وزیر است. و روا نیست. و من به این اقلام خط دیده‌ام که دو قرن قبل از ظهور ابن مقله نوشته شده است. منتهی صورت آن خطوط بی شباهت به خط کوفی نیست"، به نقل از بیانی، ۱۳۴۲، ۷۶۲.
- نظر دیگری درباره تکوین خط تعلیق وجود دارد مبتنی بر اینکه خط تعلیق مقارن با رواج خط نسخ، توسط حسن بن حسین علی فارسی کاتب در عهد عمادالدوله و عضدالدوله دیلمی از خط نسخ و رقاع و ثلث پدید آمد و بیشتر مراسلات به آن خط نوشته شد. نک: سهیلی، ۱۳۵۹، دوازده، سیزده.
- برای آگاهی بیشتر از ارزشهای این مجموعه کم مانند نک: افشار، ۱۳۸۳.
- نک عقب‌تر: نسخه عجائب المخلوقات مورخ ۷۹۰ ق به خط احمد هروی، نیز نسخه مثنویات خواجه کرمانی مورخ ۷۹۸ ق مکتوب در بغداد.
- قس: سبزواری، ۱۳۷۲، ۱۳۷.
- برای آگاهی بیشتر از مکتب خوشنویسی هرات نک: آژند، ۱۳۸۳، ۲۴-۳۶.
- برای آگاهی از سلسله شاگردی خوشنویسان خط نستعلیق نک. شجره مندرج در صفحه ۸۲. لازم به توضیح است که چنین شجره‌ای تنها قادر است تصویری کلی از سلسله شاگردی خوشنویسان ارائه دهد. در این شجره، اختلاف روایات در نظر گرفته نشده است. از طرف دیگر بسیار محتمل است که خوشنویسی نزد چندین استاد تعلیم گرفته باشد که نشان دادن این موضوع در این قبیل شجره‌ها مخاطب را دچار سردرگمی می کند.

فهرست منابع:

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۴)، راههای نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی، چ ۲، توس، تهران.
- آژند، یعقوب (۱۳۸۲)، خوشنویسی در قلمرو مکتب هرات، دوره پیشین هنر، کتاب ماه، ش ۹-۶-۷۰.
- اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۸۲)، تاریخ عالم آرای عباسی، زیر نظر ایرج افشار، ج ۲، امیرکبیر، چ ۳، تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۸۳)، جستاری در نسخه‌شناسی بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، نامه بهارستان، ش ۷-۸.
- بخاری، محمد (۱۳۷۲)، فواید الخطوط، در: کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، به کوشش نجیب مایل هروی، آستان قدس رضوی، مشهد.
- بلاشر، رژی (۱۳۶۳)، تاریخ ادبیات عرب، ترجمه آذرتاش آذرنوش، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
- بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (۱۳۵۳)، چاپ عکسی از نسخه خطی، به کوشش ایرج افشار، مرتضی تیموری، اصفهان.
- بیانی، مهدی (۱۳۴۲)، تاریخ خط، ایرانشهر، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳)، کتابشناسی کتابهای خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، انجمن آثار ملی، تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۶۳)، احوال و آثار خوشنویسان، ج ۲، علمی، تهران.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۶)، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- حصوری، علی (۱۳۶۲)، مجموع پریشانی، جانزاده، تهران.
- دو غلات، میرزا محمدحیدر (۱۳۸۳)، تاریخ رشیدی، به کوشش عباسقلی غفاری فرد، میراث مکتوب، تهران.
- سبزواری، فتح‌الله (۱۳۷۲)، اصول و قواعد خطوط سته، در: کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، به کوشش نجیب مایل هروی، آستان قدس رضوی، مشهد.
- سراج شیرازی، یعقوب بن حسن (۱۳۷۶)، تحفة المحبین، به کوشش کرامت رعناحسینی و ایرج افشار، نقطه و میراث مکتوب، تهران.
- سلطانعلی مشهدی (۱۳۷۲)، صراط السطور، در: کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، به کوشش نجیب مایل هروی، آستان قدس رضوی، مشهد.
- سهیلی، احمد (۱۳۵۹)، مقدمه کتاب گلستان هنر، تألیف قاضی احمد قمی، منوچهری، تهران، چ ۲.
- فضائی، حبیب‌الله (۱۳۵۰)، اطلس خط، انجمن آثار ملی اصفهان، اصفهان.
- فضائی، حبیب‌الله (۱۳۶۰)، تعلیم خط، سروش، تهران.
- قاضی احمد قمی (۱۳۵۹)، گلستان هنر، به کوشش احمد سهیلی خوانساری، منوچهری، تهران، چ ۲.
- گاور، آلبرتین (۱۳۶۷)، تاریخ خط، ترجمه عباس مخبر، کورش صفوی، نشر مرکز، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران.
- مجنون رفیقی (۱۳۷۲)، سواد الخط، در: کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، به کوشش نجیب مایل هروی، آستان قدس رضوی، مشهد.
- مرعشی نجفی، سید محمود (۱۳۸۰)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۳، کتابخانه مرعشی، قم.
- مرعشی نجفی، سید محمود (۱۳۸۳)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۳۲، کتابخانه مرعشی، قم.
- نصیری، ژیل (۱۳۶۹)، معرفی نسخه‌های شاهنامه فردوسی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
- نیساری، سلیم (۱۳۸۰)، نسخه‌های خطی حافظ (سده نهم)، مرکز حافظ‌شناسی، شیراز.
- هفت‌قلمی دهلوی، مولانا محمد (۱۹۱۰)، تذکره خوشنویسان، به تصحیح محمد هدایت ۱۳۷۷، کلکته، روزنه، تهران.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۱)، خط و خطاطی، در: تاریخ و فرهنگ، علمی، تهران.

Alparslan, Ali(1990), Khatt, In Persia, in: Encyclopedia of Islam, Leiden, 2nd edition, 1990, Vol 4.

Safadi, Yasin Hamid(1992), Islamic Calligraphy, New York.

Sourdel-Thomine, J(1990), Khatt, In The Arab World, in: Encyclopedia of Islam, Leiden, 2nd edition, Vol 4.